

ПРАВОПИСЪТ НЕ (ТРЯБВА) ДА Е САМОЦЕЛ, ТОЙ Е САМО СРЕДСТВО

Боян Вълчев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Повод за написването на статията е изданието наскоро нов правописен речник. Авторът прави критичен преглед главно на теоретичната му част, като сочи някои принципни проблеми, които и сега не са решени. Предвид съвременното състояние на българското общество и на масовата писмена практика е посочена нуждата от съществени промени в подхода към системата на правописа и пунктуацията. Отделено е внимание и на някои от причините за незадоволителното спазване на правописно-пунктуационния регламент. Една от причините за това авторът вижда в мястото на родноезиковото обучение в училището.

Keywords: spelling, punctuation, spelling dictionary, spelling and punctuation principles and rules, skills, knowledge

Действително нов ли е новият правописен речник?

Правописният речник не е като останалите речници. Той има ролята на национално валиден справочник, който е в основата на цялата писмена продукция. Особено важен е за училището, тъй като това е единственото място и време в човешкия живот, когато може и трябва да се овладее правописът. Правописът е система от принципи, правила и обществени уговорки, които ни позволяват да създаваме и да възприемаме относително еднакво оформени писмени текстове, т.е. той подпомага на едно паралелно ниво правилното възприемане на заложените в писменото творение послания на автора и обратното – той дава възможност на пишещия да осъществи чрез правописната система онова, което иска да сподели. Иначе казано, правописът е обществено валиден регламент. Той трябва да бъде изграден последователно върху принципи, да е ясен, да е ергономичен и лесно приложим.

В тази своя статия правя опит да анализирам по-широко проблемите около правописно-пунктуационната теория и практика, а не само да разглеждам отделни въпроси, свързани с новия правописен речник. Смятам, че по този начин читателите и особено учителите ще могат да получат по-всеобхватен поглед върху представената тук проблематика.

Какво е положението сега у нас?

През последните години наблюдаваме особено сериозни отклонения от т. нар. „кодификация“, които са изпълнили всякакъв род писмени творения и с

които се сблъскваме всекидневно – като се започне от вестниците и книгите, мине се през рекламите по улиците и витрините, през електронните медии, официалната и вътрешноведомствената документация и се стигне до есемесите, блоговете, форумите, чатовете и имейлите в интернет. И при това съвсем не съм изброил всички места, където срещаме сериозни незачитания на правописната и пунктуационна кодификация – днес всеки лист хартия, минал през принтера, може да се смята за печатно произведение, защото той потенциално е предназначен да попадне в общественото ползване: да си представим например хилядите съобщения, указания, забрани и т.н., които срещаме по коридорите на обществените сгради. Ако се опитам да обобща възможностите да попаднем на неспазване на правописния и пунктуационния регламент, ще трябва да кажа, че почти никъде няма да намерим текстове, които точно да го съблюдават. В това отношение не са изрядни дори и учебниците и учебните помагала.

Причините

Защо се е стигнало до това положение? Първата важна причина е *учебното дело*. На правописа и пунктуацията почти не се отделя внимание в училището. Прогимназиалната степен започва с презумпцията, че в началните класове правописът и пунктуацията са овладени и нататък те не са сериозен обект на внимание в учебния процес. Когато обаче наблюдаваме резултатите, отразени в писмените работи на гимназистите, на абитуриентите, на студентите и на всички, преминали през „машината“ на училището, установяваме, че много от грешките се „влачат“ още от началните класове. На всички училищни равнища правописът и пунктуацията са занемарени. Причините са много и тук няма да ги обсъждам. Ще спомена само, че училището е претрупано с материал, който е специфичен за университетското, а не за училищното знание. И това в най-висока степен се отнася за обучението по роден език, което е възприело лекционния подход за преподаване на описателна граматика, а не изгражда писмени и устни речево-комуникативни умения чрез системни, упорити и продължителни упражнения. Реално за упражнения не е предвидено почти никакво време, а уменията се усвояват именно чрез упражненията. И всичко това е реално случващо се, а не е само предположение или празен упрек. То се дължи преди всичко на концепцията за родноезиковото обучение и на незначителното време и внимание, което му се отделя.

Втората много важна причина е, че *отвсякъде сме обградени и дори атакувани от неправилно оформени писмени текстове*, което действа изключително деструктивно дори и върху добре усвоени писмени умения. Защото правописът и до голяма степен пунктуацията са автоматизирани умения, които бързо се разколебават, когато носителите им не срещат около себе си адекватни на кодификацията образци. Това състояние е коренно различно от

времето до края на 80-те години, когато в обществена употреба не можеха да попаднат текстове, над които да не са работили специално обучени редактори и коректори, за да може печатните и устните творения да придобият вид, съответстващ на кодификацията. Днешните издатели и „творци“ на всякакъв вид писмени послания пестят средства и това най-напред се отразява върху езиковото и правописното оформление на текстовете. А то пък руши и без това „хлабавите“ устои на писмените умения.

Третата причина е в *самата кодификация* или по-точно в кодификаторите. Езикът е в непрекъснато развитие. Това развитие обаче не е само вътрешноезиково, а е резултат от промените в обществото, което е изложено на най-различни влияния. Кодификаторът е този, който трябва да следи това развитие и да взема адекватни на него решения. Представата за „кодификатор“ у нас е свързана с Института за български език. Именно на него при създаването му е възложено *„да проучва и внася единство в измененията на правописа, изникващи с развитието на езика и езиковата култура“*⁽¹⁾. Искане ми се специално да наблегна на задължението *„да проучва [промените]“* и *„[в резултат на проучванията] да внася единство в правописа“*. Именно в това е задачата на Института: да следи за правописно-пунктуационната ситуация и в съответствие с нея да взема решения, които да водят до единство. Моето впечатление е, че именно това не е направено в новия речник.

Кратко въведение към темата

Всички чакахме новия правописен речник с интерес и нетърпение. Явно не само специалистите филолози, но и цялото общество показваха, че свързват с този речник някакви очаквания. Появата му обаче показва, че една от съставителките на речника е напълно права в собственото си твърдение, че „тези две издания [речникът и издадената преди това брошура „Правопис и пунктуация...“] може би ще създадат ефекта на излъганите очаквания“⁽²⁾. Да, точно така е: очакванията бяха излъгани. А всъщност и заглавието на цитираната статия показва разминаване с очакванията на обществото и представите на съставителите. Прочитът на предговора на речника (издаден преди това като отделна брошура³⁾) и огледът на речниковата част показаха (поне за мене) правилно осъзнатата оценка, че е *„време за смяна на подхода“* (заглавието на статията), която обаче не е намерила място в продукта „правописен речник“. След това многообещаващо заглавие същата авторка показва, че не подходът е сменен, а обратното – била е възприета и утвърдена *„линията на поддържане на действието на правописните правила, фиксирани от досегашната кодификация“* (пак там: стр. 17). Защо тогава е тази заявка, че е *„време за смяна на подхода“*? Когато човек чете статиите в блока, посветен на правописа и пунктуацията в сп. „Български език“ (2011, кн. 1, с. 5–43), установява, че съставителите на речника (тогава все още неиздаден) са информирани и разумно мислещи върху проблемите на

правописа. Изобщо! Но тази информираност не ги е довела до идеи, свързани с належащите за решаване проблеми около правописа и пунктуацията в съвременното българско общество. В статията на М. Томов, друг автор и съставител на речника, са разгледани редица постановки на „теорията“ на правописа. Прекрасен текст, но идеите, заложили в него, са останали само идеи, а не е потърсена реализацията им при създаването на речника.

Убеден съм, че правенето на правописен речник не е нито проста, нито лесна, нито евтина работа. След като се запознах с продукта от работата на екипа създател на новия правописен речник, си дадох сметка, че силите и възможностите на 11-те автори на речника не са достатъчни за правенето на един наистина добър, модерен и отговарящ на съвременното състояние на българското общество речник. Нито за миг не се съмнявам в компетентността и информираността им, но като сравнявам двата издадени през последните 10 години речника (а повечето от авторите са едни и същи), установявам, че идейното и научното развитие на екипа се е движило в талвега на една остаряла концепция. Даже бих се изразил по-остро – реално не виждам никаква последователно приложена концепция. В миналото многократно съм споделял с отделни членове на екипа на речника и съм апелирал в свои статии, че преди издаването на речника трябва да бъдат направени *широки обсъждания* на двете части – теоретичната и речниковата. За тази цел по света обикновено се провеждат конференции и други форуми, а още по-честа е практиката да се създават широко скроени комисии или цели проектни авторски екипи от представители на различни кръгове от интелигенцията. Участниците в тези проекти не са на постоянна заплата в една институция, а самите проекти имат ясно финансиране и точно поставени задачи и срокове за изпълнение. Убеден съм, че Институтът за български език трябва да продължи да бъде институционалният център и двигател при създаването на бъдещите правописни речници. Но е задължително той да се „отвори“ и към университетите, учителите и другите кръгове на интелигенцията. В случая Секцията по съвременен български език се капсулира – отново – и реално заема позицията на декретиращ орган. По-горе цитирах административния документ, с който е основан Институтът. Авторите на речника са употребили в предговора формулировката „[Институтът] е упълномощен“, което е напълно погрешно и подвеждащо, защото така екипът (а и незапознатата с въпроса общественост) остава с впечатление именно за такава непроменима и всесилна „законодателна“ роля на Института, без обаче той да се чувства задължен да търси адекватни на днешното състояние и нужди на българското общество решения и да е критичен към своята дейност и продукция. Институтът *не е упълномощен, а на него му е възложено* да проучва и след задълбочено и многостранно проучване да внася единство в промените. Уводната част е била рецензирана от четирима компетентни колеги, но тези рецензии не могат да бъдат видени от никого

извън Секцията – нито от тесните специалисти, нито от широките кръгове на обществото. Не се съмнявам в добросъвестността на тези колеги, но искам аз – не като специалист, а като обикновен член на българското общество, който с данъците издържа Института – да се убедя лично в техните оценки и препоръки и да видя евентуалното им отражение върху издадения речник. Само тези рецензии обаче в никакъв случай не могат да удовлетворят изискването за представителност на възгледите върху състоянието и промените, от които се нуждаят правописът и пунктуацията. Информацията в предговора, че речникът е бил приет от Научния съвет на Института за български език, само придава отсянка на колективна отговорност, но всъщност запознатите с работата на научните съвети са наясно, че това е един чисто формален акт, който по-скоро може да се определи като „колективна безотговорност“.

Българският правопис

В сравнение с близкото минало днес положението в областта на писмената култура е сериозно променено от цялостната образователна и обществена ситуация у нас, от наличието на компютъра, проникнал повсеместно в целия ни живот, и от интернет, който чрез своите възможности създаде нови многобройни и масово използвани възможности за спонтанно неофициално писмено общуване с широко мултиплициране на писмените актове. Езикът и свързаните с него правопис и пунктуация днес вече са само средство, а не са цел, не са самоцел, както е било в неотдавнашното минало. Правописните и пунктуационните проблеми не са само въпрос на филологически занимания и решения – при уреждането им в значителна степен има нужда от намесата на психолози, ергономи, логистици, социолози. Крайно време е да се преодолее това цехово чисто филологическо мислене, което беше характерно за миналите десетилетия и столетия. Днес правописът у нас не е мерило за образованост и елитарност. Днес не можем да мерим грамотността на хората само според това, колко ненужни правописни и пунктуационни правила са научили. Особено сега, когато информационните лавини се стоварват върху нас с все по-голяма маса и сила, правописът и пунктуацията трябва да се освободят от всичко ненужно, за да могат да бъдат действително приложими, а не както е сега – поради многото самоцелност в тях да бъдат изцяло игнорирани от обществото, включително и от самите филолози, които впрочем съвсем не влизат в броя на образцовите „владетели“ на правописните и пунктуационните правила. Още през Възраждането идеалът за нашите първоучители и просветители е бил: „Пиши, както говориш!“. И това не се е отнасяло само до стремежа да се преодолеят средновековната и черковнославянската традиция. За тях е било ясно, че езикът на съвремението и на всекидневието трябва да се възприема като образец за следване, а не да се търсят всевъзможни елементи и средства за ненужно усложняване и псевдостилизиране, което явно не

е било и не може да бъде характерно за езика ни, създаден в условията на Модерното време и носещ белега на всеобщ достъп до писмената култура, и за структурата на нашето общество. Именно затова и самоцелните опити за създаване на неадекватен правопис винаги са заглъхвали бързо.

Нашият правопис е модерен и още от началото е поставен на научни основи, което го отличава сериозно от правописа на много други европейски народи. Поради развитието на българския книжовен език и на филологическата наука с течение на времето в правописа и пунктуацията са направени редица промени, чрез които на места са нарушени основни принципни положения. Тези промени обикновено не са довеждали до подобряване на правописа и пунктуацията, а напротив – създавали са допълнителни усложнения, поради което вече не е трябвало да се следва принципът, а да се заучават и различни изключения и отклонения. Според мене именно сега беше времето да се изчистят или поне намалят тези моменти. Трябва добре да помним, че правописът и пунктуацията са приложни области за масова употреба, поради което те трябва да са ергономични и рационални и да са масово приложими. Те трябва да бъдат ясни и прозрачни и да не изискват различни типове лингвистичен анализ. Именно тези основни постановки са нарушени при нашия правопис. Мисля, че точно сега беше дошло времето да се направят по-съществени промени (нека ги наречем „реформа“), за да можем да избегнем сегашния правописно-пунктуационен хаос, а и по-сериозни проблеми в бъдеще. Промените трябва да се правят на време и затова е нужно будното око и съзнание на кодификатора.

Конкретни въпроси и проблеми, свързани с правописния речник

У нас правописен речник се издава рядко – между четирите издадени след Втората световна война речника има съответно близо 40, близо 20 и сега 10 години. Затова към всяко издание трябва да се подхожда с изключителна отговорност. За съжаление, при всичката си добронамереност към авторите на речника, към които имам лични симпатии, не открих такъв стремеж в посочените два наръчника – освен че изданието е закичено с напълно безсмисленото определение „официален“. Дори само това название ни показва един сгрешен подход и неправилна самооценка на ролята на авторите.

Тук нямам възможност да се спра изчерпателно върху всички открити от мене „критични“ места и проблеми в речника. Няма да коментирам и подбора и пълнотата на словника.

Според установената традиция ще започна с добрите си впечатления от речника. Уводната част е написана на по-достъпен език, така че да бъде разбирана от повече хора. Нека само напомня, че филологически подготвените българи (независимо от усилията или бездействието на училището) са незначителна част от населението. В това отношение не може да не бъде отправена похвала към съставителите на речника, но и пожелание тази част да бъде

обемно още повече намалена и написана на още по-достъпен език, а не на метаезика на езикознанието. Много добро е попадението с дела за оформяне на текстове. Това е особено полезно днес, когато почти всеки използва компютъра и принтера и чрез тях редовно създава графически оформени текстове. В този смисъл тази част отдавна беше наложително да бъде обогатена и разработена по-подробно. На това място непременно искам да спомена един детайл, който заслужава особени адмирации. Най-сетне в правописния речник е намерила място най-употребяваната – т.е. най-правилната – форма на числителното „40“: *четиресет*. Най-сетне и тази форма се е появила наред с архаичното и изкуствено „четиридесет“ и донякъде диалектното, донякъде претенциозно конструираното „четирийсет“. Дори се блазня от мисълта, че и аз имам известен принос в насочването на вниманието на екипа към това решение.

Представителност на изследванията

Представителността е свързана не само с масовото участие на представители на различни научни и творчески направления и институции в създаването и обсъждането на речника, но преди всичко с масираното наблюдение върху писмената практика у нас – на всички обществени равнища: като се започне от училището и университета, мине се през пресата и електронните медии, през вътрешноведомствената и официалната кореспонденция и се стигне до разнообразните съобщения, разлепени по врати, коридори, канцеларии и т.н., до рекламните надписи и билбордове, до витрините на магазините и т.н., и т.н.

Освен липсваща (или поне незабелязана от мене) концепция екипът на речника се нуждае от модерен инструментариум при своята дейност. Едно от най-важните средства днес са многомилionenните компютърни корпуси от слово- и формоупотреби. Моето впечатление е, че екипът не работи с корпуси – това е заключението, към което ме водят наблюденията върху издания на речник. Сигурно веднага ще получа в ответ твърдението, че има безброй корпуси (вкл. в Института), които могат да се ползват и се ползват. Трябва да сме наясно, че повечето корпуси не са създадени за нуждите на изследванията, свързани с правописа, защото са „нормализирани“, т.е. те не отразяват състоянието, в което са регистрирани, а са приведени към някакви други форми, напр. основни речникови, отговарящи на кодификацията и т.н. За работата на екипа на правописния речник са нужни корпуси от слово- и формоупотреби, които отразяват действителния първоизточник, действителната практика. Едва от такива представителни корпуси може да се правят статистики и да се търсят съответни решения. Защото правописът не е самоцел. Той е „потребителско явление“ и трябва да отразява живота на езика в живия живот на обществото, а не в „кабинетното“ съзнание на авторите на речника. Тези корпуси

не се събират лесно, защото за тях са нужни много сътрудници и сериозен технически потенциал. Именно затова посочих по-горе, че силите на екипа на речника и на Института са недостатъчни. Откъде трябва да се събират тези корпуси: от ученическите тетрадки, от изпитните материали (напр. при матурата и другите етапни изпити, които в момента остават реално необработени, нементирани и необобщени), от безбройните надписи из градската среда, от книгите и вестниците, от интернет и т.н. Отвсякъде. Едва при статистическата обработка на тези материали ще може да се установят надмощията и перспективните явления. Формулировката „масова грешка“, която много често срещаме, е напълно неправилна. Щом една грешка е масова, тя трябва да се изследва из основи, за да се установи на какво се дължи. В повечето случаи „масовата грешка“ не е грешка на „потребителите“, а на кодификатора. И за това примерите са многобройни.

Тук искам да обърна внимание на факта, че екипът на речника разполага с архив от въпросите, задавани към Службата за езикови справки. Събраният от тази служба материал съвсем не е представителен и може да служи преди всичко за насочване на вниманието към изследвания в конкретни посоки. Той (ако изобщо е ползван) не е достатъчен.

По-горе отбелязах, че съставителите на речника са заели позата на декретиращ орган, извършващ своята работа посредством умозрителни решения, а не от реални наблюдения. Правописът и пунктуацията са най-видимата, най-приложимата част от постиженията на филологията и затова към тях трябва да се пристъпва със съзнанието за тяхната обществена значимост и без догматичност.

Принципни постановки

За включените в словника речникови единици може да се говори много, но в това отношение би ставало дума за отделни елементи. Затова на този проблем няма да се спирам. Тук ще повдигна въпроси само около някои от принципните положения, които мога да развия все пак в задоволителна степен в ограничения обем на тази статия.

Слятото, полуслятото и разделното писане

Това е една „наболяла“ в обществената практика и необгледна материя, с която и този речник не се справя. В това отношение трябва да се установят ясни, прозрачни и лесно приложими правила. В частта за слатото, полуслятото и разделното писане (с. 51–68) последователно се говори за *главна* и *подчинена основа*, за *равноправно* и *неравноправно отношение*, като се следва линията, установена от предходните два речника, но даже още по-усложнено. Това означава, че когато човек пише, трябва да спре и да направи лингвистичен анализ на думата или думите и тогава да реши как да постъпи. Дори и аз в

много от случаите не мога еднозначно да си обясня бързо коя е главната и коя подчинената основа. Това е постановка, която по принцип е погрешна. Правописът трябва да има почти напълно автоматичен характер. А нашето време създава и налага все повече сложни и абстрактни обозначения за различни реалии. Интерпретирането на сложните думи като цялости или като отделни елементи в рамките на един израз е различно в националните традиции – срв. положението в немския и в английския език, които при това са от едно семейство. Това, как ще се отнесеш например към *уебсайт/уеб-сайт/уеб сайт*, е принципен и основополагащ въпрос. Съвременното виждане, продиктувано от многобройни и най-разнообразни изследвания по целия свят, е, че сложните названия на реалитите (главно от чужд произход) трябва да се разчленяват, да се пишат разделно, за да бъдат лесно обхващани от погледа при четене, от една страна, и да не създават трудности при писменото си възпроизвеждане, от друга. Затова съставителите на речника трябваше да възприемат последователна позиция. Тук би могло да се посочат десетки и десетки примери на неясно и необосновано решение за слято или разделно писане на евентуалните сложни съществителни (български и чужди). Ще дам като пример как според мене би могло сравнително просто да се реши този въпрос. На всички евентуални сложни думи (независимо от изходния език) трябва да се гледа като на изрази от две съществителни, първото от които изпълнява ролята на определение, т.е. евентуалните сложни съществителни би трябвало да се пишат *винаги разделно* освен в два случая:

1. когато двете основи са свързани със съединителна гласна *-о-* или *-е-*;
2. когато първата част не е самостоятелна дума, а само морфема (от типа на *био-*, *екс-*, *агро-*, *хипер-*, *пара-*, *мета-* и под.)

Ето един подход, който може да се следва лесно и при който не е необходимо да се прави лингвистичен анализ.

При сложните прилагателни трябва да се приложи също единен модел – например винаги да се пишат полуразделно (с тире), за да може поради по-голямата им дължина в процеса на четене по-лесно да се разпознават двете основи в тях, а и да се избегне сегашното многообразие на правила, подправила, подподправила и т.н. Това би следвало да е заложено като ясен принцип и да не се допускат отклонения, които в този речник са описани на близо 20 страници. Редно е да се направи пълна инвентаризация на всички сложни думи (поне на тези в речника), включително и на сложните думи с дълготрайно установена писмена форма от типа на *киносалон* → *кино салон*, *кандидатстудентски* → *кандидат-студентски*, *общественопроизводителен* → *обществено-производителен* и т.н. В момента сред този тип думи цари пълен хаос. Може ли някой да ми обясни защо например *обществено-икономически* и *общественопроизводителен* (с. 429) се пишат различно? Аз не мога. А в речника има стотици такива примери. Излишно е въвеждането на множество модели, защото те

нито се спазват, нито е възможно да бъдат прилагани единно. Трябва да се изчистят разнообразни противоречиви положения от типа на *вкъщи* и *у дома* (и в двата случая става дума за стара падежна форма, която днес никой не възприема като такава – защо тогава се пишат различно), *поначало* → *по начало*, *вследствие* → *в следствие* и под., независимо от евентуалната научна интерпретация като наречие или предлог плюс съществително. Тази интерпретация нито се прави от нефилолога носител на българския език, нито има нужда да се прави. Само искам да напомня още, че в българския език няма предлог *въз*, но *въз основа* – единствен пример – се пише разделно и според този речник.

Тук може да се говори и за писането на отрицателната частица *не* при прилагателни, причастия, наречия и т.н., както и за още други случаи, но трябва веднъж завинаги да се отгървем (писането и на този глагол с едно *-т* също не почива на действителни основания) от представата, че пишешите трябва да правят лингвистичен анализ, за да следват самоцелната логика на кодификаторите. В това отношение съставителите на речника е трябвало да натрупат значителни по обем електронни корпуси, за да видят каква е практиката. Правописът и пунктуацията са за хората, днешните хора, а не за гръмовежките езиковеди, обитаващи Олимпа на „високата“ наука и заклеяващи неграмотността, в чието предизвикване самите те са съучастници.

Пунктуацията

И тук проблемите са многобройни. Ще се спра най-напред на проблема с непреките въпроси, т.е. въвеждането на подчинено изречение с въпросителна дума (местоимение). Българската пунктуационна система е възприета по модела на руската, която пък е създадена по немски образец. Впоследствие обаче у нас са направени редица несполучливи уточнения и „подобрения“, довели до разпадане на принципа, което пък е предизвикало усложнения и объркване при практикуването на пунктуационните правила. Националните практики по отношение на пунктуацията са различни – сравни факултативната употреба на пунктуацията при почти пълната липса на регламент в английския език (Сигурно англоезичният свят не е глупав и неук, за да възприеме това решение!) и строго уредената до най-малки детайли немска пунктуация. У нас целта на пунктуацията е да разчлени сложните изреченски структури, т.е. да структурира синтактично сложните съчинителни и особено съставните и смесените изречения. Иначе казано, би следвало всяко просто изречение в състава на сложното да бъде пунктуационно открито. В случая по напълно неясни причини непреките въпроси не се отделят, но само ако са в края на сложното изречение. Ако обаче са в началото или в средата му, се отделят. Значи, трябва да се запомни не само едното, но и другото – ненужно отклоняващо се от основния принцип – правило. Ето едно „разточителство“, за което няма приемливо обяснение. Този тип пунктуация е описана отдавна,

но не е обяснено каква е причината да се игнорира принципното положение, залегнало в основата на българската пунктуационна система, т.е. тя е престанала да е система, а е станала сбор от невинаги обясними правила. И практиката показва, че това правило преобладаващо не се спазва.

Подобно е и положението, когато пред подчинено изречение, въведено със съюзна дума, пред която обикновено се пише запетая, има уточняваща дума (напр. *само, тъкмо, дори, едва* и под.). Тогава се оказва, че пред съюза или съюзната дума не се пише запетая. Защо? Пак не се знае. Ако обаче изречението е по-сложно и това въпросно изречение попадне в средата на някакъв тип сложно смесено изречение, тогава то по принцип трябва да бъде ограждено отпред и отзад и този тип запетаи са известни като „ограждащи запетаи“. Добре, но ако след уточняващата дума не се пише ограждащата отпред запетая, тогава какво ще ограждаме отзад? Отново една главоблъсканица, която създаде големи безпокойства по време на една от матурите. Ето тогавашния пример: „Върнах се в хотела едва когато денят преваляше, и реших да гледам телевизия.“ Кой ще ми обясни защо правилото е така? Оказа се, че при тази матура и голяма част от учителите не подозират за неговото съществуване. Ето отново една разточителност, пръкнала се от някоя високонаучна кула от слонова кост. С всички тези и с много други случаи е трябвало да се справи екипът на речника, след като има претенцията да е най-„официалният“ кодификатор. А това означава и критично да се отнася към множество постановки в граматика, учебници и т.н.

Ще кажа няколко думи и за някои свои конкретни наблюдения по отношение на пунктуацията. Правил съм редица опити и анкети, за да проверя нуждата от пунктуация и задължителността на употребата ѝ за правилното разбиране на текста. Всъщност най-важното нещо е именно текстът да бъде разбран правилно, т.е. да бъде осъществена успешно и безпогрешно комуникацията. Когато и от най-сложен текст се премахнат всякакъв вид запетаи с изключение на ограждащата пунктуация при вметнатите и обособените части, разбирането не се намалява. Точно така са постъпили англичаните, които съвсем факултативно, т.е. според виждането на пишещия, използват запетаите (освен при вметнатите и обособените части). И както виждаме, те се разбират прекрасно. А и целият свят ги разбира. Ако у нас решим да постъпим по подобен начин, сигурно няма да сгрешим. Сега сред по-голямата част от хората цари представата, че запетите имат нещо общо с интонацията и паузите. Това е напълно погрешно. Пунктуацията е, за да обособи синтактичните единици. Но в принципните правила са направени толкова намеси, че системата е съвсем „разнебитена“. И още нещо, днес всички прекаляват със запетаите – всеки ги слага, където му дойде наум поради различни негови си виждания. Може би трябва да помислим не за стягане на пунктуационната система (която в момента е неприложима поради всевъзможните изключения

и поради липсата на образователни усилия на училището в тази насока), а за освобождаването ѝ, при което всеки ще може пунктуационно да структурира изказа си, както му повелява езиковият усет. Сигурен съм, че това последното е напълно утопично, но все пак го споменавам тук, за да може някой все пак да се замисли над него. А може би пък то ще даде повод на съставителите на бъдещия правописен речник да рационализират пунктуацията.

Глаголите

Когато влязох в книжарницата и поисках речника, най-напред отворих на глагола *мога*. И занемях. Там намерих само това: *мога, -еш*. И си казах, значи: *мога, можеш* и т.н. Така е и при *пека, река, тека* и под. Добре, аз знам, но много други българи не знаят. А пък да не говорим за чужденците, защото този речник е предназначен и за тях. Ами как стои въпросът с разните причастни форми, където има какви ли не редувания? Всъщност се зарадвах, защото този вид представяне отваря възможността да се предположи като редовна и формата *можеме* и под. – нещо, което смятам, че е крайно време да се направи, за да може да се види действителното състояние. Логиката е: каквото не е забранено, е позволено. Ако това е било основанието на съставителите, ги поздравявам. Сигурен съм обаче, че не е така. Те просто не са съобразили. Отворих и предговора, за да видя дали пък там не са обяснили нещо. Там пише (с. 144), че е дадена само формата за 2. л. ед. ч., която показва спрежението. Открих и една бележчица за това, че глаголите от 1. и 2. спрежение в 1. л. мн.ч. „имат окончание -м“. (Надявам се никой друг да не открие тези два реда, забутани най-долу на с. 28.) А как се определя спрежението, това никъде не е казано. Ако съществителните в българския език имат само 4 форми, глаголите имат по десетки и стотици форми, сред които се срещат разнообразни редувания от фонологичен и друг характер. Те трябва да бъдат дадени по местата си в словника. В това отношение е допусната една от най-съществените слабости на речника.

Непунктуационната точка

На с. 100 в точка 109.3. е казано, че „след арабска цифра за означаване на числително редно име се пише точка“, която показва, че числителното е редно. Това е нормална и ненова практика. Добре, обаче тази практика е толкова нестройна и непоследователна, че и самите съставители на речника не са я спазвали, като навсякъде е написано *2 л. ед.ч.* вместо *2. л. ед.ч.* и под. От посоченото в т. 109.4. и т. 110.2.1. научаваме, че годината (в българския език също редно числително) и датата при изписване на месеца с думи не се пише с точка. Е, за какво тогава е това правило, когато в най-честите и най-многобройни случаи на употреба то се изключва? Тогава защо изобщо се чудим, че номерата по фасадите на училищата са изписани с бройни (т.е. без точка),

вместо с редни числителни (т.е. с точка)? Тук трябва категорично да се въведе едностиие. Или просто да се премахне този начин за записване на редни числителни. Сегашното положение е лишено от всякакъв смисъл. Съставителите на речника трябваше да се намесят, за да отпаднат полека-лека разнописанията, с които толкова сме свикнали, че вече и не им обръщаме внимание.

Дублетността

Езикът е непрекъснато развиваща се система – при това невинаги стерилно еднозначно и с неясен изход от развитието или с най-разнообразни отклонения. Затова съществува инструментът „декларирана дублетност“. Това е положение, при което не може да се разбере коя от две налични форми е преобладаваща. Посредством дублетността се дава възможност на изследователите да установят действителното положение, а на използващите езика не се натрапва само една-та форма, а им се предоставя възможността да изберат предпочитаната от тях. Това се налага особено много при езици като нашия – с кратка модерна книжовноезикова история, в течение на която е трябвало много рано (още в горещата фаза от създаването му) да се кодифицира правописът – положение, довело до кодифицирането на все още незрели и неопознати норми, които с времето са поели различен път от записаното в наръчниците. Освен дублетност съществува и инструментът на „неспоменаването“, т.е. въпреки разноликата практика кодификаторите не вземат никакво отношение. Всъщност прословутото правило за пълния и краткия член е следствие именно от предвиждането на инструмента „дублетност“. Още Ив. Момчилов (1868 г.) казва, че слага в таблицата двата члена (пълния и краткия), пък в бъдеще ще се види кой от тях ще се наложи. А това е направено, защото през Възраждането, а и до днес в диалектите както на изток, така и на запад са много разпространени тези две форми, но никъде това не е по синтактичния принцип, формулиран в правописа. Тук няма повече да говоря по този въпрос, защото той е толкова изхабен, че не си заслужава дори да се споменава. Но пък съставителите на речника са отделили цели 4 страници в увода, за да ни го разяснят с всичките обрасли го правила, правилца и полуправилца – само и само да бъде оправдано съществуването му. А дали и да не спомена пропиляното време и ненужно изразходваната интелектуална енергия за заучаването на това правило, което и след повече от 100 години не се спазва и не може да се спазва поради това, че категорично противоречи на вътрешната същност на нашия език?

В речниковата част забелязах след редица сложни думи (главно чужди) една звездичка, за която потърсих някакво обяснение. Не го намерих или пък то е така законспирирано, че наистина целта на авторите е била то да не може да се открие. Предположих, че с него е посочена възможността думите да се пишат и слято, и разделно. Ако това е било тяхното намерение, ги поздравявам. Само че се питам какво ще правят съставителите на изпитни тестове

за матурите, които просто обожават тези въпроси. В случая не е било нужно да се даде възможността за дублетност, а да се посочи еднозначно решение – това е чисто правописен въпрос. И – според мене – то трябва да бъде: *сложните думи последователно да се пишат разделно*.

В свои изявления пред медиите някои от членовете на екипа на речника изтъкнаха, че в речника са предвидени повече дублети, отколкото те са в предишния. Това намерение е похвално, но тук има една тънкость, която искам да изясня. Едно е да предвидиш правописни дублети като например в сложните думи (вж. тук по-горе). Това е само правописно решение, т.е. при него може да се търси последователно прокарване на дадена принципна линия. И специално при тези думи авторите на речника са могли наистина да заемат ясна принципна позиция и направо да избегнат посочването на дублетност. Разбирам евентуалните им обяснения, че така обществото (разбирай „правящите“ на тестови изпитни задачи) няма да изпадне в шок. Все пак приемам тяхното решение, но това не са съществени дублети. Съществени дублети съдържат ясни езикови параметри, напр. отбелязването на прословутото „променливо я“ и с наложило то се все по-упорито напоследък „непроменливо я“ в причастните форми (*вървяли, живяли, четяли* и под.) и т.н. Ето това е дублетност, която разкрепостява и потребителите на езика, и неговите изследователи да видят реалността, а не по традиция или умозрително да се придържат към вече несъществуващо, но пък записано по осветени от научни авторитети граматика и речници положение. Провел съм редица изследвания и в Източна, и в Западна България, и писмено, и устно и статистиката ми показва недвусмислено, че тук има една ясно наложена се линия. Ето това е мястото, където екипът трябва да задейства принципа за „дублетност“.

В речника се откриват и друг тип дублети – акцентните. Те са най-многобройни сред едносричните съществителни от мъжки род. Сред тях откриваме *зъби* и *зъбй*, *мостове* и *мостъве* и др., но кой може да ми обясни защо например е дадена като единствена форма *ключове*, а липсва *ключъве*? Кой направи изследването, кой провери масовата практика, кой изследва законите на звуковата хармония в езика ни, къде е описано това явление и т.н.? Ами ударението в *училища* и *училищъ*? Кой изследва причината за особено честата поява на втората форма (и то не само в тази дума)? Не е достатъчно да се аргументира декларативно с положението в диалекта или в подобните по словообразователен модел думи, както и да се уповаваме на твърдения в различни наръчници, които реално не почиват на действителни изследвания. Трябва да се изследват причините и тогава да се отсъди – никъде няма такова изследване, където това да е направено чрез всестранны наблюдения и статистики. За всички трябва да е ясно, че решенията за формите в речника не трябва да се вземат въз основа на личния идиолект на съставителите или на интуитивни предположения. Последните редове се отнасят както към тези, които се възприемат

като кодификатори, така и към потребителите на техния продукт „правописен речник“. А към двете групи реално спадат и учителите, защото именно те са в най-близък досег с подрастващите, които разкрепостено търсят рационалното, функционалното и ергономичното във всички свои дейности.

Граматични правила в правописния речник?

Това е нещо, на което мястото му не е там. Освен че са ни обяснили диференцираната употреба на пълния и краткия член (който със сигурност не е нито езиков, нито правописен въпрос, защото реално не съществува в езика, въпреки аргумента на един от съставителите на речника, че така сме били разбирали кое е подлогът в заглавията във вестниците с обърнат словоред, създадени от неграмотни журналисти и редактори с объркано езиково съзнание), там намираме и обяснение за съгласуването на учтивите форми (едно правило, което Л. Андрейчин, воден от „чиста“ логика, формулира адхок в една своя вестникарска бележка, без да е правил каквито и да било изследвания във връзка с него и което реално никой не (може да) спазва, защото противоречи на основни постановки, описани от теорията на книжовните езици). Граматическите правила не са работа на правописния речник. В бъдеще те трябва да се извадят от въвеждащата част. Правописът трябва да ни показва думите и техните форми, а не да ни разяснява синтактични правила, които и без това са съмнителни.

Няколко заключителни думи

Правописът и пунктуацията са за хората. Те не трябва да се усложняват излишно, а трябва да се правят колкото се може по-ясни, ергономични и безпроблемно приложими. Хората, които твърдят, че чрез промени в полза на масовата практика сме щели да отстъпим пред неграмотността, не са прави. Огледайте се наоколо и ще видите в какъв правописно-пунктуационен хаос живеем! И така добре сме свикнали с него, че той не ни прави впечатление. Ама никакво! Е, какво? Имаме усложнени правописни и пунктуационни правила, но на всички равнища те масово не се спазват. Какъв е резултатът? По-лош, отколкото ако се бяхме опитали да изчистим многобройните отклонения от принципите и безкрайните уговорки, които никой не се стреми да овладява, защото днес сме отрупани с лавини информация, която трябва да обработваме и усвояваме, та не ни остава време за „изфинване“ на формата. А пък многобройните чатове, фейсбук, имейли, форуми и какво ли още не в интернет до такава степен ни дават възможност за спонтанни писмени актове, че те постепенно волю или неволю стават наша вътрешна същност и напълно или частично разрушават и малкото, на което ни е научило училището. Затова правописът и пунктуацията ни трябва да бъдат приведени в тон с нашето съвремие. Науката е достатъчно напреднала, за да може с най-модерните средства да изследва обществените нагласи.

И още нещо: нека учителите не се страхуват да вдигнат глас за промени в правописа и пунктуацията. В нашата не много дълга книжовноезикова и правописна история именно учителите са участвали в уреждането на правописа и са давали най-точните и своєвременни препоръки за промени. Защото именно те са в най-пряка връзка с процеса на овладяване и практикуване на правописа и пунктуацията. Учителите винаги са били най-точните индикатори за състоянието на нашия правопис. Нека не забравят тази своя роля и най-сетне да излязат от анонимността и летаргията, в които сякаш от доста време са изпаднали. И нека не се страхуват от всевъзможни научни авторитети. Езикът и свързаните с него приложни области са работа не само на учените от БАН и университетите, но и на тях, а и на всеки българин.

И две последни препоръки

Първата е към съставителите на речника. Всички – дори и най-малките – принципни промени трябва да бъдат извадени в едно специално приложение, с което лесно да правят справки владеещите правописа и пунктуацията и професионално работещи с тях.

Втората е към учителите и съставителите на учебници, учебни пособия, задачи за етапните изпити и пр. Всяка промяна, направена чрез правописния речник, трябва да влиза поетапно в „задължителна“ употреба, а не да се смята, че тя вече е валидна за всички от деня на публикуване на речника. Всеки правопис и всички изменения в него стават реалност в масовата практика с течение на времето, а не мигновено. За училището срокът, в който дадено изменение в правописния и пунктуационния регламент трябва да се приема за задължително, е един гимназиален випуск, т.е. 4 години. Затова обаче в гимназиалните планове и програми трябва да се предвиди време за овладяването на промените чрез съответни упражнения. И затова на матурата в този срок не трябва да се дават задачи, изпитващи променени чрез речника правописни или пунктуационни положения.

На въпроса, зададен в подзаглавието на тази статия, трябва да отговоря: Новият правописен речник не е действително нов.

Нека накрая си пожелаем в най-скоро време един по-добър правописен речник, който наистина да заслужи почитта на народа ни, действително да стане „бестселър“ и да влезе във всяка училищна, читалищна и градска библиотека, във всеки дом и офис.

БЕЛЕЖКИ:

1. Разпореждане на Министерския съвет № 936-1 от 27.11.1950 г.
2. Станчева, Р. Правописните правила – време за смяна на подхода. Български език, 2011, кн. 1, с. 17.
3. Правопис и пунктуация на българския език. Основни правила. София, 2011.

SPELLING IS NOT (SHOULD NOT BE) AN END IN ITSELF, IT IS ONLY A MEAN TO AN END

Abstract. The reason for writing this article is the recently published new spelling dictionary. The author makes a critical review of its main theoretical part, pointing to some fundamental problems that are not resolved. Given the current state of Bulgarian society and mass mailings practice, the need for significant changes in the approach to the system of spelling and punctuation is highlighted. Attention is paid to some of the reasons for the poor compliance with the spelling and punctuation regulations. One of the reasons for this the author sees in the place of the Bulgarian language in school.

Prof. PhD Boian Valtchev, D. habil

✉ Sofia University „St. Kliment Ohridski“
Department of Bulgarian Language
15 Tzar Osvoboditel Blvd.
1504, Sofia, Bulgaria
b.valtchev@abv.bg